

ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ЗАЗДРОСТІ ТА РЕВНОЩІВ В УКРАЇНСЬКІЙ, РОСІЙСЬКІЙ І ПОЛЬСЬКІЙ МОВАХ

© Лариса Ніколаєнко, 2009

к.філол.н., Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (Київ)

УДК 811.162.1'37

У статті здійснено зіставлення інтерпретації назв емоцій заздрості та ревнощів в українських, російських і польських лексикографічних джерелах, які описують лексичний склад на сучасному етапі і в попередніх століттях. У такий спосіб зроблено спробу простежити семантичну еволюцію номінантів емоцій у трьох мовах. Для з'ясування внутрішньої форми емотивних назв використано дані етимологічних та історико-етимологічних словників.

У сучасному слов'янському мовознавстві значне місце посідає зіставне вивчення вербалізації внутрішнього світу людини, зокрема її емоційної сфери. Предметом нашого дослідження є порівняння інтерпретації назв емоцій заздрості й ревнощів в українських, російських і польських лексикографічних джерелах, які описують лексичний склад на сучасному етапі і в попередніх століттях. Підтримуємо думку М. Красавського і З. Балакіної про те, що «у філологічній словниковій статті.. акумульовані знання «наївних» носіїв мови про те чи інше явище, їх асоціативно-образні уявлення про найрізноманітніші фрагменти світу» [1: 20]. Нагадаємо, що тлумачні словники, на відміну від енциклопедичних, пояснюють не саму дійсність, а слова, які її відбивають. Таким чином, у філологічних словниках, стосовно нашого предмета дослідження, тлумачать не самі почуття, а їхні назви, що є полісемантичними і позначають не одне, а кілька почуттів. З метою опису самих почуттів, про які йтиметься в нашій статті, звернемося до принципу семантичних примітивів, який широко використовує А. Вежбицька [6: 193], коли заздрість і ревнощі можна описати таким чином:

Х відчуває заздрість: «Щось хороше сталося з кимось іншим. Це сталося не зі мною. Я не хочу, щоб так було. Я хочу, щоб такі хороші речі траплялися зі мною, а не з кимось іншим. Через це я страждаю і ненавиджу того іншого».

Х відчуває ревнощі: «Мені здається, що дорога мені особа має хороші почуття до когось іншого. Я боюся, що дорога мені особа втратить хороші почуття до мене. Я не хочу, щоб так було. Я хочу, щоб дорога мені особа мала хороші почуття лише до мене. Через це я страждаю і ненавиджу того іншого».

Як бачимо, обидві емоції мають деструктивний характер, у їхній глибинній структурі можна виявити страждання і ненависть. Головна відмінність між ними полягає в тому, що заздрість пов'язана з бажанням суб'єкта заволодіти тим, що має хтось інший, тоді як ревнощі – з побоюванням втратити те, що має сам суб'єкт, і бажанням зберегти це винятково у своїй власності.

Тепер розглянемо лексикографічне тлумачення назв цих почуттів. Іменник *ревнощі* в сучасній українській мові функціонує з двома значеннями: «1. Сумнів у вірності, коханні, підозра в зраді подружжя; 2. Заздрість до успіхів іншої людини» [СУМ 8: 472].

Російська назва *ревность* також є багатозначною: «1. Мучительное сомнение в чьей-либо верности и любви; 2. Боязнь чужого успеха; соперничество; 3. *устар.* Усердие, старание, рвение» [ССРЛЯ 12: 1089]. Хоча, на думку Н. Юшкової, у сучасній російській мові відбувся розпад полісеманта *ревность*. Таке припущення дослідниця робить посилаючись на «Толковый словарь русского языка» С. Ожегова й І. Шведової, де значення «мучительное сомнение в чьей-либо верности и любви» й «усердие, старание, рвение» трактують як омонімічні, а значення «боязнь чужого успеха; зависть к успеху другого» взагалі не зафіксовано. Це дає їй підстави стверджувати, що у сучасній російській мові назва почуття *ревность* представлена лише однією семемою [3: 9]. Дозволимо собі не погодитися з таким висновком, оскільки названий словник є досить спрощеним через невеликий об'єм, натомість в усіх інших словниках сучасної російської мови, зокрема й найновіших, лексема *ревность* представлена як полісемантична і містить семему «зависть», пор.: «1. Мучительное сомнение в чьей-либо верности, любви, в полной преданности, подозрение в привязанности, в большей любви к кому-либо другому; 2. Зависть к успеху другого; нежелание

делитъ что-либо с кем-либо; 3. *устар.* Усердие, рвение» [СРЯ 3: 692]; «1. Мучительное сомнение в чьей-либо верности и любви; 2. Боязнь чужого успеха; соперничество; 3. *устар.* Усердие, рвение в работе» [БТСРЯ: 1109].

У сучасній польській мові на позначення як емоції заздрості, так й емоції ревності функціонує лексема *zazdrość*: «1. Uczucie przykrości, żalu spowodowane czyjś powodzeniem, szczęściem, stanem posiadania itp. i chęć posiadania tego samego; 2. Uczucie niepokoju co do wierności osoby kochanej, podejrzliwość i dążenie do wyłączności w tym zakresie, chęć przeciwdziałania ewentualnemu naruszeniu tej wyłączności» [SJPD 10: 890] – «1. Почуття прикrostі, досади, спричинене чийсь успіхом, щастям, володінням чимось і бажанням мати те саме; 2. Почуття неспокою щодо вірності коханої особи, підозрілість і прагнення винятковості в цьому відношенні, бажання протидіяти можливому порушенню цієї винятковості». Причому в усіх сучасних словниках польської мови на першому місці виступає значення «заздрість», а на другому – «ревності», жодне з них не маркується як застаріле.

Українська лексема *заздрість*, споріднена з польською *zazdrość*, моносемантична: «Почуття роздратування, досади, викликане якоюсь перевагою, вищстю, добробутом іншого; пристрасне бажання мати що-небудь, досягти того, що є в іншого» [СУМ 3: 126]. Абсолютним відповідником українського *заздрість* є російський іменник *зависть*: «Чувство досады, вызванное превосходством, удачей другого; желание овладеть тем, что есть у другого» [ССРЛЯ 4: 303–304]. Дериват від того самого етимона *zawiść* у сучасній польській мові також є однозначним, але позначає інтенсивніше почуття, порівняно з російським *зависть* та українським *заздрість*, пор.: «Silne uczucie niechęci do kogo na widok jego sukcesów, powodzenia; silna zazdrość» [SJPD 10: 873] – «Сильне почуття неприязні до когось через його успіхи; сильна заздрість». В українській і російській мовних картинах для об'єктивації такого сильного негативного почуття існують словосполучення *чорна заздрість*, рос. *черная зависть*.

Оскільки предметом нашого дослідження є семантична еволюція емотивних найменувань, звернемося до лексикографічних джерел, що фіксують лексичний склад попередніх століть. Почнемо з аналізу російської лексики *ревность*: «1. Рвение, пылкое усердие, горячее стремление к чему-либо великому, стремление защитить, поддержать; 2. Стремление брать пример с кого-либо, подражать, соревноваться; 3. Зависть; 4. Ревность; 5. Гнев, злоба, ярость, вражда; 6. Ссора, распря; 7. Подозрительность, недоверчивость; 8. Бодрость, живость, резвость» [СлРЯ XI–XVII 22: 128–129]; *ревнование*: «1. Рвение, усердие, пыл; 2. Воодушевление, решимость; 3. Подражание, следование примеру; 4. Зависть, злоба; 5. Ревность; 6. Ссора, распря» [СлРЯ XI–XVII 22: 128–129]; *ревности*: «зависть, ревность» [СлРЯ XI–XVII 22: 128–129]; *ревность*: «1. Сильное усердие, поборствование по ком- или чьм-либо; 2. Желание славы или добра, каким пользуется другой; 3. Недоверчивость в любви, верности» [СЦСРЯ 4: 125]. В Даль коло значень лексики *ревность* описує таким чином: «Горячее усердие, старание, стремление к добру; зависть, досада на большой успех другого; слепая и страшная недоверчивость, мучительное сомнение в чьей-либо любви или верности» [Даль 4: 88]. Як бачимо, російська лексема *ревность* і її синоніми до початку ХХ ст. відзначалися значною семантичною дифузністю і в їх семантичному складі значення «зависть» передувало значенню «ревность». У словнику за редакцією Д. Ушакова маємо вже інший лексикографічний опис, який фактично зберігається в усіх наступних словниках ХХ ст. – *ревность*: «1. Страстная недоверчивость, мучительное сомнение в чьей-либо верности, в любви, в полной преданности; 2. Боязнь чужого успеха, опасение, что другой сделает лучше, мучительное желание безраздельно владеть чем-нибудь; 3. *книжн., устар.* Усердие, старательность, рвение» [ТСРЯУ 3: 1310].

Російська назва *зависть* – «1. Зависть; 2. Рвение, усердие» [СлДЯ X–XIV 3: 287]; *зависть*: «1. Зависть; 2. Скупость» [СлРЯ XI–XVII 5: 151]; *зависть*: «Досада, производимая счастьем или преимуществами других» [СЦСРЯ 2: 15]; *зависть*: «Свойство того, кто завидует; досада по чужом добре или благе, завиды, завидки, нежелание добра другому, а одному лишь себе» [Даль 1: 560]. Словник за редакцією Д. Ушакова дає вже сучасну інтерпретацію *зависти*: «Чувство досады, вызванное превосходством, благополучием другого, желанием иметь то, что есть у другого» [ТСРЯУ 1: 902]. У діахронічному вимірі ця лексема зберігає порівняно більшу семантичну стабільність, хоча також звужує свою семантику.

Тепер простежимо семантичну еволюцію польських назв. *Słownik Staropolski* за редакцією С. Урбанчика подає кілька варіантів лексики *zazdrość* (*zazrość, zazdroć, zazroć*) з таким

тлумаченням: «1. Uczucie żalu, niechęci do kogoś wywołane jego szczęściem, powodzeniem i połączone z chęcią posiadania tego samego; 2. Uczucie silnej wrogości, nienawiści» [SS 11: 248] – «1. Почуття досади, неприязні до когось, спричинене його щастям, успіхами і поєднане з бажанням мати те саме; 2. Почуття сильної ворожості, ненависть». Зміну семантики лексеми *zazdrość* і її фонетичних варіантів (*zajzdrość*, *zaizdrość*) спостерігаємо у словнику М. Лінде: «Zazdroszczenie, zajrzenie komu, zawidowanie, zawiść; zazdrość miłosna, zawiść miłosna, żaluzja» [Linde 6: 958] – «Заздрощі, заздрість, заздріння, ревності». Так званий Słownik Warszawski (за місцем видання) назви *zazdrość* (*zazrość*, *zaizdrość*, *zajzdrość*) описує так: «Zazdroszczenie, zawiść, dręczenie się cudzym dobrem, zawistne współbieganie się» [SW 8: 363] – «Заздрощі, заздрість, страждання через чуже добро, заздрісне суперництво». Як бачимо, словники давнішого періоду історії польської мови у семантичному складі іменника *zazdrość* фіксували значення «زازдрість», «неприязнь», «ворожість», «ненависть». І лише у XIX ст. М. Лінде вперше фіксує значення «ревності», щоправда після значення «زازдрість».

Простежимо лексикографічну історію польської лексеми *zawiść*: «1. Uczucie żalu, niechęci do kogoś wywołane jego szczęściem, powodzeniem i połączone z chęcią posiadania tego samego; 2. Uczucie silnej wrogości, nienawiści» [SS 11: 233] – «1. Почуття досади, неприязні до когось, спричинене його щастям, успіхами і поєднане з бажанням мати те саме; 2. Почуття сильної ворожості, ненависть»; *zawiść* (*zawistość*, *zawiśnienie*): «Zawidywanie komu czego, zajrzenie komu czego, zazdrość, nienawidzenie dla lepszego szczęścia; zawiść małżeńska, zawistna miłość» [Linde 6: 946] – «Заздрощі, заздрість до когось, ненависть до кращого щастя; ревності, ревниве кохання»; *zawiść* (*zawistość*, *zawistnienie*): «Zazdrość, nienawiść pochodząca z zazdrości; zawiść małżeńska, miłość zazdrosna, podejrzliwa, zelozja, żaluzja» [SW 8: 350] – «Заздрість, ненависть, спричинена заздрістю; ревності, ревниве, підозріле кохання». Отже, на підставі лексикографічних даних можна стверджувати, що лексема *zawiść* спочатку була семантично тотожною з *zazdrość*. Пізніше, аналогічно до *zazdrość*, в її складі також з'являється значення «ревності», яке вперше зафіксоване в словнику М. Лінде. На початку XX ст. лексеми *zazdrość* і *zawiść* позначали два почуття «زازдрість» і «ревності». Поступово семантика іменника *zawiść* звужується, і тепер він уживається лише з одним значенням «сильна заздрість», тоді як *zazdrość* так само позначає два почуття.

Описувати семантичну еволюцію мовних одиниць неможливо без залучення етимологічних даних. Українська назва *زازдрість* і польська *zazdrość*, безперечно, є континуантами псл. **zbrěti* «бачити», а російська *зависть* і польська *zawiść* походять від псл. **viděti* «бачити». За версією польського етимолога Ф. Славського, у праслов'янській мові існувало дієслово **za-zbrěti* «زازдрити», і розвиток його значення відбувався аналогічно до **za-viděti*. [5: 179]. З. Кемпф, зазначає, що польські іменники *zawiść* і *zazdrość* вийшли з тієї самої лексичної «кузні» – вони походять від семантично близьких коренів, що позначали зорове сприйняття, з тією лише різницею, що псл. **vid-* означало «пасивне бачення», а **zbr-* – «активне бачення» [4: 177].

Саме поняття «زازдрити» ґрунтується, очевидно, на уявленні про лихе око, пор. лат. *invideo* «дивлюся з недоброчливістю, наврочую; заздрю» [ЕСУМ II: 217], укр. *глянути недобрим оком* – «позаздрити, зурочити», рос. *дурной глаз* – «زازдрісні очі», польськ. *patrzeć krzywym okiem* – «زازдрити». Український мовознавець П. Селігей влучно зауважує, що «лексика, якою етимологічно мотивуються назви емоцій, до певної міри збігається з лексикою, з якою ці назви стало сполучаються в мовленні» [2: 32], пор.: укр. *زازдрісно подивитися, заздрісний погляд*, рос. *завистливый взгляд*, польськ. *zazdrosne spojrzenie*.

Українська назва *ревності* й російська *ревность* до цього часу не мають єдиної усталеної етимологічної версії. П. Черних вважає, що ці назви слід виводити з др. і стсл. *рьвьность* «старанність, ретельність», «сварка», *рьвьный* «старанний, ретельний», «ревний», *рьвьновати* «підкльоватися», «змагатися», «наслідувати», «ворогувати». За версією автора, значення «ревний» у коханні з'явилося пізніше, але на початку XVIII ст. воно вже закріпилося. Розвинулося воно з псл. **rьvьnivъ*, **rьvьnivъjъ* «ревний», «той, що змагається, суперничає», пор. лат. *rivalis* «суперник у коханні», що виникло зі значення «суперник» взагалі [Черных II: 104]. Автор Етимологічного словника польської мови В. Борись схиляється до думки про те, що псл. **revьнь* «сповнений емоцій, збуджений, заздрісний, ревний» походить від псл. **ruti*, **revq* «ревіти», пор. псл. **ruja* «ревіння, час ревіння в період спарювання тварин» Тобто первісне значення було «той, що реве», звідси, напевно, «той, що проявляє емоції, сповнений емоцій» > «زازдрісний, ревний» [Boryś: 534].

З. Кемпф також вважає, що пракорінь **rev-* має значення «сильне почуття», доказом чого є семантичне відгалуження – прикметник *rzewny* – «сповнений жалю, смутку, меланхолії; ніжний; сумний» [4: 178], пор. також дієслово *rozrzewnić się* – «розчулитися, зворушитися». Слід зазначити, що жоден із польських словників не фіксує лексем з коренем **rev-*, які б мали значення, пов'язані з емоцією ревності. Етимологічний словник української мови подає всі наявні версії: псл. **rvьnъ* «сердитий, ревнивий» пов'язується і з лат. *rivalis* «суперник», і з псл. **rjuti* «ревіти», і з лат. *ruo* «пориваюсь, поспішаю» [ЕСУМ V: 41]. У конкретному випадку дуже важко визначитися з первісною етимологією, всі версії видаються досить серйозними і мають всі підстави на існування. Але, без сумніву, можна погодитися з тим, що пракорінь **rev-* мав значення «сильне почуття».

Отже, з погляду діяльності номінанти емоцій заздрості й ревності в українській, російській і польській мовах розвивалися у напрямку від семантичної дифузності до звуження семантики. Російська лексема *ревность*, українська *ревності* й польська *zazdrość* донині зберегли полісемантичність. Вони позначають два почуття: «ревності» й «заздрість», причому польська лексема має інший порядок значень: «заздрість» і «ревності». Можна сказати, що на підставі сучасних лексикографічних даних ці лексеми є семантично тотожними, крім застарілого значення російської лексеми «усердие, старание, рвение». В українській мові з цим значенням вживають іменник *ревність*, у польській – *gorliwość*. Якщо внутрішня форма номінантів емоцій, похідних від псл. **zrěti* і **viděti*, є досить прозорою, то стосовно походження української лексеми *ревності* й російської *ревность*, на жаль, на сьогодні не існує єдиної усталеної етимологічної версії.

На завершення додамо, що дефініційний та етимологічний аналіз номінантів емоцій є початковим етапом концептуального аналізу, який буде предметом наших наступних досліджень.

Література

1. Балакина З., Красавский Н. Словарная статья как способ изучения концептов эмоций // Мова і культура. Культурологічний підхід до викладання мови і літератури. – 2004. – Вип. 7, Т. II. – С. 17–24.
2. Селігей П. Внутрішня форма назв емоцій в українській мові // Мовознавство, 2001. – №1. – С. 24–33.
3. Юшкова Н. Концепт ревность в художественной прозе Ф. Достоевского: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Спец.: 10.02.01. Русский язык. – Екатеринбург, 2003. – 18 с.
4. Kempf Z. Zawieść i zazdrość // Język Polski. – 1981. – № 3–5. – S. 175–179.
5. Sławski F. Uwagi do artykułu Z. Kempfa // Język Polski, 1981. – № 3–5. – S. 179.
6. Wierzbicka A. Semantyka. Jednostki elementarne i uniwersalne. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej, 2006. – 535 s.

Джерела

БТСРЯ	Большой толковый словарь русского языка / Ред. С. Кузнецов. – СПб., 1998. – 1535 с.
Даль	Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – СПб. – М., 1880 (перевид. фотоспособом. – М.: Русский язык, 1981). – Т. 1–4.
ЕСУМ	Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. / За ред. О. Мельничука. – Київ, 1982–2006. – Т. 1–5.
СлДЯ X–XIV	Словарь древнерусского языка X–XIV в. / Гл. ред. Р. Аванесов. – М., 1988–2000. – Вып. 1–6.
СлРЯ XI–XVII	Словарь русского языка XI–XVII в. / Ред. Г. Богатова. – М., 1975–2002. – Вып. 1–26.
СРЯ	Словарь русского языка. – М., 1981–1984. – Т. 1–4.
ССРЛЯ	Словарь современного русского литературного языка. – Москва–Ленинград, 1950–1965. – Т. 1–17.
СУМ	Словник української мови. – К., 1970–1980. – Т. 1–11.
СЦСРЯ	Словарь церковнославянского и русского языка / Сост. II-м отделением Имп. Акад. наук: Изд. 2-е. – СПб., 1867–1868. – Т. 1–3.
ТСРЯУ	Толковый словарь русского языка / Ред. Д. Ушаков. – М., 1934–1939. – Т. 1–3.
Черных	Черных П. Историко-этимологический словарь русского языка. – М., 1993. – Т. 1–2.
Boryś	Boryś W. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków, 2006. – 861 s.
Linde	Linde M. Słownik języka polskiego. – Lwów, 1856–1860. – Т. 1–6.
SJPD	Słownik języka polskiego / Red. W. Doroszewski. – Warszawa, 1958–1969. – Т. 1–11.
SS	Słownik Staropolski / Red. S. Urbańczyk. – Kraków, 1997. – Т. 1–11.
SW	Słownik języka polskiego / Ułoż. J. Karłowicz et al. – Warszawa, 1900–1927. – Т. 1–8.